

UNIVERSITATEA
„ALEXANDRU IOAN CUZA“
din IAȘI

FACULTATEA DE FILOSOFIE ȘI ȘTIINȚE SOCIAL-POLITICE
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL: FILOSOFIE

*Orizontul întâlnirii cu celălalt - orizontul experienței
spirituale: Michel de Certeau și André Scrima, modele ale
intersubiectivității.*

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător științific:

PROF. UNIV. DR. IOAN ALEXANDRU TOFAN

Student-doctorand:

BIANCA IOAN

2025

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

INTRODUCERE / pag. 1

CAPITOLUL 1: Celălalt între diferență și recunoaștere / 5

I.1 *Intersubiectivitate: concept, problemă, teorie* / 6

I.1.1 Lumea monadelor: Fenomenologia lui Edmund Husserl / 6

I.1.2 Martin Heidegger: Dasein-ul și *faptul-de-a-fi-laolaltă* / 9

I.1.3 Etica relației *față-către-față*: Emmanuel Lévinas/13

I.1.4 Maurice Merleau – Ponty și imperativul intersubiectivității / 17

I.1.5 Paul Ricouer: identitate și alteritate / 20

I.2 *Experiență spirituală și intersubiectivitate* / 24

I.2.1 Rudolf Otto: experiență spirituală și depășirea solipsismului / 25

I.2.2 Martin Buber: experiență spirituală și rostirea lui „Tu” / 30

I.2.3. Jean-Luc Marion: experiență spirituală și eros/34

I.2.4. Michel Henry: experiența spirituală ca afectivitate nemijlocită / 39

I.3 *Reflecții asupra intersubiectivității. Elemente de sinteză* / 44

CAPITOLUL 2: În căutarea discursului despre celălalt: Michel de Certeau / 52

2.1 Repere preliminare și premise investigative / 53

2.2 O reconfigurare a *intersubiectivității*: celălalt absent și fabula mistică / 58

2.3 Heterologia ca proiect al științelor despre *celălalt* / 68

2.4 Particularitățile discursului istoric: în căutarea *absentului*/71

2.4.1 În căutarea discursului despre celălalt, o abordare psihanalitică / 74

2.5 O investigație asupra spiritualității: discursul mistic / 75

2.5.1 Structura simbolică a călătoriei: itineranța ca expresie a misticii / 80

2.5.2 Fenomenul mistic și experiența existențială / 82

2.6 „*Edificiul*” unei *vieți spirituale. Elemente de sinteză* / 87

CAPITOLUL 3: Orizontul experienței spirituale: André Scrima / 97

3.1 Întâlnirile lui André Scrima: spații, dialoguri, comuniune/98

3.2 Vectorul vertical al ființei / 105

- 3.2.1 Omul în istorie: criza spiritualității / 106
- 3.2.2 Omul *concret* / 108
- 3.3 Orizontul de sens al experienței spirituale / 110
 - 3.3.1 Repere ale drumului spiritual / 111
 - 3.3.2 Limbajul experienței spirituale / 115
 - 3.3.3 Revelația și *cuvântul grăitor*. Figura Profetului/118
 - 3.3.4 Dimensiunea itinerantă a experienței spirituale/121
 - 3.3.5 Sensul spiritual al *inimii*. *Inima ca centru* / 124
- 3.4 Spațiul interior al sacrului / 127
 - 3.4.1 Limbajele sacrului / 128
 - 3.4.2 Arta ca expresie a sacralității / 131
- 3.5 *Experiența spirituală ca experiență a viului*. *Elemente de sinteză* / 135

CAPITOLUL 4: Michel de Certeau și André Scrima: constituirea unui model al intersubiectivității spirituale/142

- 4.1. Cum se poate cerceta experiența spirituală? Două metodologii / 142
- 4.2 Complementarități conceptuale: cunoaștere, spiritualitate, experiență / 150
- 4.3 Cine este *celălalt*?/ 155

4.3.1	Experiență spirituală și alteritate / 155
4.3.2	Istorie și tradiție / 159
4.3.3	Mistic și călător / 163
4.3.4	Întâlnirea cu Celălalt Absolut / 166
4.4	<i>A spune sau a face? Ordinea discursivă a experienței spirituale / 171</i>
4.5	<i>Reconfigurarea intersubiectivității în orizontul spiritualității. Elemente de sinteză / 174</i>
	<i>Excurs: „Moștenirea” lui Michel de Certeau. Mărturii / 180</i>
	<i>Excurs: Întâlnirile celorlalți cu André Scrima. Mărturii / 183</i>
	CONCLUZII / 187
	BIBLIOGRAFIE / 197

Rezumat

Ne-am propus în această lucrare de doctorat intitulată „Orizontul întâlnirii cu celălalt - orizontul experienței spirituale: Michel de Certeau și André Scrima, modele ale intersubiectivității” să punem în discuție două mari teme aflate la granița dintre filosofie și teologie. Cele două spații de lucru ne-au permis aprofundarea unor resorturi filosofice care susțin o varietate de valențe atribuite alterității. Alături de experiență spirituală, conceptului intersubiectivității i se adaugă astfel, noi date structurale. Modul în care este posibilă întâlnirea cu celălalt și orizontul de sens al experienței spirituale au fost în atenția noastră.

Interesul pentru tema de cercetare este determinat de specificitatea modelului întâlnirii cu celălalt în spațiul spiritualității, perspectivă care generează noi moduri de raportare la celălalt. Pentru a delimita structura acestui nou model am utilizat ca surse principale de raportare conceptuală cercetările a doi autori de secol XX provenind din spații culturale diferite: Michel de Certeau și André Scrima. Fiecare în parte a contribuit esențial la înțelegerea asupra intersubiectivității în contextul spiritualității, furnizând-ne astfel două moduri de raportare existențială cu diferențele și punctele de contingență implicite.

De aceea, metodologia de cercetare pe care am utilizat-o este cea specifică unui studiu comparativ care pune în discuție într-un plan general deosebiri și asemănări a două perspective, însă, în mod particular, care analizează conținutul conceptualizat și organizat de spațiul cultural – sursă al acestor perspective.

Michel de Certeau își concentrează atenția către alteritate și mistică – tradiția ignațiană din care face parte și o sumă a datelor sale biografice contribuie semnificativ la interesul său pentru scrierile misticilor secolelor XVI – XVII. André Scrima, pe de altă parte, restituie orizontul de sens al experienței spirituale prin prisma unei intersubiectivități îndelung exersate; interesul său pentru limbajul experienței spirituale fiind urmare a cercetării textelor – sursă aparținând tradiției răsăritene. Punând față în față aceste două perspective am urmărit sistemul de corespondențe și interpretare pentru elemente cheie din cele două orizonturi conceptuale. Am realizat astfel o nouă configurație a intersubiectivității, un model care reconsideră valențele alterității având în atenție propunerile semantice specifice spiritualității.

Am considerat imperios necesar să evidențiem un aspect important cu privire la modul în care se poate cerceta experiența spirituală. Deși problematica este abordată plener în studiile celor doi autori, teza noastră asumă limita

intrinsecă în privința discursului *despre* spiritualitate în general și experiență spirituală în particular. Cu alte cuvinte, am semnalat faptul că modernitatea a încercat mai degrabă o ordine discursivă referitoare la orizontul spiritualității, utilizând un limbaj care vorbește *despre*, care aproximează o structură internă conceptuală. Fiind produs al modernității, limbajul *despre* spiritualitate și experiență spirituală reprezintă, așadar, o interfață a ceea ce se poate numi *experiență*. Am remarcat astfel o poziționare de la distanță față de trăirea pe care experiența spirituală o propune. De aceea, discursul *despre* este cel care punctează un interval substanțial între intenția și rezultatul intermediar al înțelegerii asupra experienței spirituale. Câtă vreme, conceptul de *experiență*, îndelung dezbătut pe cadrele fenomenologiei propune valențe diferite asupra înțelegerii și percepției realității.

Orizontul specific spiritualității glisează între niveluri distincte de percepție a realității, punând în discuție conceptul însuși de realitate. În alăturarea sa cu ceea ce se numește *experiență*, spațiul spiritualității oferă o pluralitate de elemente cheie grefate de noi valențe asupra cunoașterii, credinței, sau imposibilității discursului. Am considerat că această limită este în același timp și marcarea unei deschideri către noi orizonturi de sens în care disponibilitatea către

adecvarea argumentației și asumarea unei interiorități subiective pot sta laolaltă.

Această poziționare a favorizat utilizarea unui instrumentar de analiză filosofică pentru a înțelege modul în care întâlnirea cu celălalt generează o serie de deschideri fundamentale în contextul experienței spirituale. Sunt trei astfel de resorturi care au susținut demersul nostru: evidențierea unor nivele de înțelegere și percepție a realității, un limbaj particular care modifică mecanismele de producere a sensului și perspectiva transcendentală înscrisă în dimensiunea sacră de raportare la existență.

Perspectiva asupra experienței ca *reconfigurare lăuntrică* - moment de ruptură, sensul specific unei căutări nedefinite însă continuu aflată în desfășurare – asumă sesizarea unei dimensiuni a cunoașterii pe un anumit nivel al realității. Putem aminti aici nota lui André Scrima chiar din primele pagini ale cursului despre experiență spirituală ca dimensiune a cunoașterii care necesită un exercițiu filosofic adecvat. Lucrarea noastră de cercetare a intenționat această adecvare a reflecției și argumentației filosofice la polisemantica experienței spirituale.

În ceea ce privește mecanismele de producere a sensului am sesizat faptul că limbajul experienței spirituale dezvăluie structuri subtile care modifică inevitabil referințele

conceptuale. În orizontul spiritualității este pus în joc un limbaj care nu se limitează la referințele unui *obscur*, incomprehensibil sau indicibil. Aceste structuri subtile ale cuvântului sunt delimitate în orizontul spiritualității de un spațiu aparte în care cuvântul se înscrie și spre care conduce. Am considerat că perspectiva filosofică poate identifica în acest spațiu al limbajului un teritoriu fertil al semnificației.

Discursul despre experiență spirituală implică și o dimensiune a sacralității de raportare la existență. Această raportare existențială provoacă analiza filozofică spre o perspectivă a transcendentului, a unui *dincolo* de obiect, de celălalt, de lume. Maniera aceasta de raportare trimite, inevitabil la reducția fenomenologică, la posibilitatea unui moment de suspendare a realității imediate pentru o interogare filosofică fundamentală.

Din punct de vedere structural, teza de doctorat, cu un volum de 206 pagini sistematizează patru capitole precedate de o introducere și încheiate de partea concluzivă. Am adăugat acestor patru capitole două excursuri pentru a expune în ansamblu, însă pe un plan secundar, date concrete ale biografiilor și operei lui Michel de Certeau și André Scrima. Nu am considerat acestea ca fiind abateri de la subiect, ci, dimpotrivă, variații ale temelor principale prezente într-un context mai larg de înțelegere.

În introducere am delimitat spațiul considerațiilor preliminare tezei justificând relevanța cercetării și deciziile cu privire la selecția reperelor bibliografice pe care le-am utilizat. Tot aici am expus desfășurarea argumentativă pentru încadrarea structurii generale a tezei. O schemă formală ar putea indica parcursul studiului nostru astfel: în ce context s-a scris despre intersubiectivitate? (capitolul 1) → cum s-au raportat Michel de Certeau și André Scrima la experiență spirituală și intersubiectivitate? (Capitolele 2 și 3) → cum am citit noi studiile lor? (capitolul 4); ultimul capitol fiind rezultatul unui *propriu* în abordarea tematicii, imperativ de fond al metodologiilor dezvoltate pe parcursul lucrării de față.

În vederea primului capitol, „Celălalt între diferență și recunoaștere”, ne-am propus să urmărim rolul alterității în constituirea sensului propriei identități și al lumii (realității). În urma demersului nostru investigativ a rezultat o hartă conceptuală a intersubiectivității ale cărei coordonate majore s-au înscris în direcția fenomenologiei, eticii și hermeneuticii. Prima secțiune a acestui capitol a abordat intersubiectivitatea la nivel de concept, problemă și teorie. Am dedicat câte un subcapitol pentru fiecare direcție esențială de cercetare filosofică a secolului XX care delimitează conceptul în mod special pe cadrele fenomenologiei. Astfel

am intenționat să subliniem liniile de forță prin intermedierea concepțiilor filosofice ale lui Edmund Husserl, Martin Heidegger, Emmanuel Lévinas, Maurice Merleau-Ponty și Paul Ricoeur.

Această primă secțiune a punctat mediul de considerare filosofică asupra raportului identitate – alteritate prin ideile centrale generate de fenomenologia secolului XX pornind de la lumea monadelor (Edmund Husserl) și traversând orizontul de constituie a sensului alterității prin *faptul-de-a-fi-laolaltă* (Martin Heidegger), modelul levinasian (*față-către-față*), mai apoi prin fenomenologia percepției la Maurice Merleau-Ponty și încheind parcursul cu raportul identitate – alteritate la Paul Ricoeur. Fiecare astfel de expunere teoretică a scos în evidență varietăți semantice și conceptuale prin care *celălalt* se poziționează în intervalul dintre recunoaștere și distanță.

A doua secțiune a primului capitol, „Experiență spirituală și intersubiectivitate”, conturează profilul experienței de ordin spiritual în intercalarea cu implicațiile teoretice ale intersubiectivității. Am pornit din nou de la începutul de secol XX, amintind analiza lui Rudolf Otto cu privire la *sacru*. Elementele *numinosului* ca aspecte esențiale ale dimensiunii sacre a realității au plasat investigația noastră între cadrele extinderii granițelor solipsismului. Aceasta

deoarece, afirmația tare a lui Rudolf Otto cu privire la consecințele afectivității, vieții, forței și pasiunii precizează locul în care sentimentul de *numinos* este transmis, („trezit”, pentru a folosi un termen al lui Otto) și anume întotdeauna în fața unui absolut al alterității. Prin aceasta am intrat în spațiul de sens și desfășurare conceptuală a unui tip aparte de experiență. Întreaga secțiune a prezentat o primă alăturare a celor două concepte centrale tezei noastre de doctorat, oferind detalii esențiale pentru punctarea considerațiilor filosofice ale secolului XX. Martin Buber, Jean-Luc Marion și Michel Henry au completat desfășurarea argumentativă în favoarea unei perspective intersubiective în care lumea Relației, suprasaturarea fenomenului donației și autoafectivitatea Vieții au re poziționat *întâlnirea cu celălalt* în măsura unei altfel de distanțe eu-alteritate.

Următoarele două capitole constituie cadrele conceptuale specifice lui Michel de Certeau și André Scrima cu privire la intersubiectivitate și experiență spirituală. Fiecare în parte se va poziționa uneori critic, alteori în acord cu viziunile filosofice ale epocii, însă, în ansamblu, specificitatea cu care se apropie de tematica experienței spirituale îi situează la o distanță considerabilă de acestea. Această particularitate este dată mai întâi de aspectele biografice care le plasează studiile în tradiția iezuită pe de o parte și cea răsăriteană pe de

cealaltă parte. Cu toate acestea, ambii autori subliniază implicațiile filosofice ale conceptelor încadrându-le în metodologii riguroase.

Capitolul al doilea, „În căutarea discursului despre celălalt: Michel de Certeau” explorează orizontul unei ample cercetări în centrul căreia s-a aflat alteritatea. Sugestia titlului de capitol indică o căutare în diferite zone ale domeniilor de studiu, miza acestora fiind o ordine discursivă cu privire la *celălalt*. Istoric al spiritualității, Michel de Certeau este recunoscut pentru interdisciplinaritatea cu care a abordat problematica alterității, încercând să identifice instrumentele de analiză adecvate unei perspective atât de complexe. Subcapitolul „Repere preliminare și premise investigative” analizează contextul larg al modului în care se raportează autorul la temele centrale. Următoarele patru subcapitole se referă cu precădere la liniile de forță ale cercetării sale. În centrul cercetărilor sale se află, pe un plan general reconfigurarea conceptuală a intersubiectivității, expusă de Michel de Certeau prin evidențierea fabulei mistice. Pentru aceasta, atenția sa s-a îndreptat către mistică secolelor XVI – XVII, afirmând încă de la începutul amplului său studiu despre fabula mistică faptul că textele mistice care au traversat studiul să au drept statut „*un a nu fi*”. Această valență a *un a nu fi* este asemănată cu o maladie a nostalgiei, o

structură tainică a melancoliei îndelung menționată în aceste scrieri și care se fundamentează pe ceea ce el a numit „o maladie a despărțirii”. Acest postulat ne-a îndreptat atenția către figura centrală asupra *celuilalt absent* propus de experiența mistică despre care vorbește Certeau.

Practica misticilor este privită de Certeau și ca o formă de rezistență în fața forței impunătoare a discursului instituționalizat. Misticii, figuri marginale ale societăților din care fac parte, reprezintă o *voce alternativă* înscrisă între cadrele neobișnuitului; aflați permanent în depășirea granițelor unei înțelegeri comune, aparițiile lor epatează, surprind prin obscuritatea pe care o propun. Pentru Certeau, întregul cadru este marcajul unei „rupturi instauratoare”, prima coordonată a unui drum fără hartă.

Figuri limită ale spiritualității, intensitatea experiențelor lor *se arată lumii* din care fac parte sub forma nebuniei, a idioțeniei, și a delirului. Sub aceste aspecte, Michel de Certeau va considera particularitățile textelor mistice corespondentul unor narațiuni despre mistică, o fabulă a cărei elemente dau măsura unor încercări, experiențe trăite în singularitatea lor. *Noutatea* fabulei mistice atrage după sine o serie de articulări epistemologice în care sunt incluse sensibilitatea colectivă, *chipul* religiozității, lupta ascetică ori deplasări semantice și existențiale.

O serie de elemente vor compune ceea ce am numit „edificiul unei vieți spirituale” în viziunea lui Michel de Certeau: discurs, structuri simbolice – itineranță, credință, dor – și expresii ale fenomenului mistic.

Investigația studiilor lui Michel de Certeau gravitează în jurul produsului unui raport între interogație, metodă și material de lucru. Aceeași triadă este utilizată și în cazul particular al *locului* spiritualității în istorie. În căutarea acestui *topos*, analiza sa propune interogarea asupra modului în care fenomenul religios a sugerat un anumit tip de cunoaștere. Pornind de la distincția dintre istorie (cunoașterea obiectivă a evenimentelor) și spiritualitate (limbajul particular al relatării unor evenimente, preponderent individuale - dintre care cazul lui Jean Joseph Surin a fost cel mai îndelung analizat) Michel de Certeau asumă traseul interpretativ al unor texte ale misticilor secolelor XVI – XVII, în vederea articulării unui chip al experienței spirituale. Miza noastră de cercetare a fost aceea de a sublinia determinațiile unui posibil model intersubiectiv care are ca referent experiența misticilor. Am reușit aceasta prin orientarea interpretării către condițiile de posibilitate ale acestui mod aparte de experiență. Perspectiva lui Michel de Certeau poziționează experiența mistică mai ales în legătură cu un context socio-politic și economic în care aceasta a fost vizibilă. De aici marginalitatea misticilor

înscrisă în excluderea lor de la obișnuitul și stabilul discurs al instituțiilor. Acești marginali au marcat traiectoria unui fenomen religios prin exaltarea unui comportament și formularea unui vocabular proprii. Diferența s-a identificat astfel la nivelul dintre *a spune* și *a face*. Verbe centrale în analiza lui Certeau, *a spune* și *a face* marchează spațiul unui praxis în care sunt articulate acte de credință.

„În căutarea discursului despre celălalt” a marcat în studiul nostru un cadru conceptual care însumează raporturile unor elemente esențiale interconectate între mistică și limbaj. Analizele lui Michel de Certeau converg în focarul de semnificație a unei axe orizontale a raportului cu alteritatea. Am arătat așadar, în acest capitol, posibilitățile unor modele intersubiective care îl privesc pe celălalt *față în față*, uneori cu forța creatoare a credinței, alteori cu aparatul afectiv modelat de contextul social și cultural. Tansversalitatea *întâlnirii* comportă în cazul operei lui Certeau caracterul aparte al unei experiențe ce poate fi reconstituită mereu pe urmele unui trecut, al unei biografii, al unui destin sau al istoriei în particularitatea sa. Pentru Michel de Certeau fenomenul mistic al secolelor XVI – XVII este deopotrivă o experiență existențială aflată între cadrele socio – politice și culturale ale spațiului concret, a cărui analiză e încercată constant de *ceva* ce scapă hermeneutului/istoricului.

În cel de-al treilea capitol intitulat „Orizontul experienței spirituale: André Scrima” cercetarea noastră investighează compunerea structurală a conceptului de experiență spirituală din perspectiva tradiției răsăritene. Ca și în capitolul precedent am încercat corelarea acestui tip particular al experienței la valențele multiple ale alterității.

Recunoaștem că alegerea unui autor a cărui biografie este marcată de statutul său de monah ortodox, a reprezentat o provocare în sine. Mai întâi, deoarece limbajul utilizat propune o adecvare la profunzimea unei semantici ale cărei substraturi de sens se compun și se descompun odată cu o nouă referință; mai apoi, deoarece opera sa, a cărei publicare în limba română este rezultatul relativ recent al unui efort de editare și studiu al unei echipe de cercetători de la Colegiul Noua Europă, București, și se prezintă fragmentar, în volume de eseuri și articole scrise cu diferite ocazii și cereri. Cu toate acestea am sistematizat în rândul textelor la care am avut acces, inclusiv al articolelor de circulație internațională, ideile referitoare la perspectiva asupra experienței spirituale ca „experiență a viului” și a întâlnirii cu celălalt.

Hermeneutica apartine a lui André Scrima a oferit studiului nostru abordarea unei axe verticale a intersubiectivității. Prin aceasta am înțeles o raportare aparte la alteritate în care elementul *viului întâlnirii* se poziționează

central. Pentru André Scrima, orizontul experienței spirituale este, înainte de toate, un spațiu al limbajului, semnelor și simbolismului. În desfășurarea sa argumentativă va pune accentul pe participarea propriului la interogația filosofică, în sensul unei căutări autentice și adecvate. Exercițiul reflecției pe care acesta îl propune se înscrie într-o articulare dinspre interior care subliniază vectorul vertical al ființei. Astfel, plecând de la o metodologie care implică transformarea reciprocă (tema și cercetătorul implicat), pune în mișcare un amplu sistem de referințe pentru comprehensiunea experienței spirituale. Ceea ce ne-a interesat în mod special a fost alcătuirea internă a ceea ce poate fi numit experiență spirituală și, astfel, am realizat cadrul acestei singularități prin: punerea în evidență a semnificațiilor simbolismului, considerentele filosofice asupra Revelației și a cuvântului, dimensiunea itinerantă a experienței spirituale, spațiul interior al sacrului, limbajul experienței spirituale. Fiecărei analize îi corespunde câte un subcapitol care tratează datele esențiale investigative.

Am dedicat un alt subcapitol – „Întâlnirile lui André Scrima: spații, dialoguri, comuniune” – pentru a puncta datele biografice relevante pentru înțelegerea poziționării autorului față de temă. Am identificat în acest sens patru modele relative unor întâlniri reale: dimensiunea dialogală și comuniunea vie din cadrul întâlnirilor de la Antim, întâlnirea

cu stranietatea unui spațiu – studiile doctorale din India, raportul cu *aproapele* – prezența și intervențiile lui André Scrima la Conciliul Vatican II, și lunga relație profesională și de prietenie cu mediul monahal și cel universitar în Beirut. Am analizat fiecare model în parte și am extras elemente constitutive raportului cu alteritatea pentru a înțelege în ce mod intersubiectivitatea poate fi corelată cu experiența spirituală.

Pentru a înțelege în ce mod se raportează Scrima la verticalitatea ființei umane ca fundamentată pe relația om-cosmos, am argumentat în capitolul „Vectorul vertical al ființei” datele de fond ale unei antropologii specifice în orizontul spiritualității prin cercetarea îndeaproape a principalelor direcții de sens trasate în lucrarea sa de licență. „Antropologia apofatică”. Lucrarea asumă o dimensiune profund spirituală înscrisă în concepția ontologică. Ființa umană, în lipsa acestei raportări adecvate om-cosmos se găsește în confuzie, configurată în propria dezorientare metafizică. Întoarsă către sine, ființa umană se articulează din interior, își desfășoară sensul *concret, lăuntric* și astfel, face loc celuilalt în chiar centrul ei. Condiția sa dominantă este constitutivă modelului intersubiectivității ultime. Dezorientarea metafizică despre care ne vorbește André

Scrima este corespondentul unei crize a spiritualității care își urmează pașii în devenirea istorică a ființei umane.

Istoria ca desfășurător al triadei trecut – prezent – viitor, este pentru Scrima constituirea devenirii ființei umane, permanent raportată la verticalitatea sa ontologică. În acest sens, am identificat noi aspecte ale intersubiectivității spirituale prin reliefaarea *omului lăuntric* ca fundament al unui model al întâlnirii cu celălalt – liant al raportului cu sinele interior, în vederea celuilalt radical, absolut ultim. Omul lăuntric se poziționează în raport cu eul exterior, psihologic, rațional și explicitat. André Scrima găsește în istorie mediul devenirii ființei umane, ca mediu al situării în raport cu diferite modalități de cunoaștere, printre acestea se relevă acest *om lăuntric* semn al adecvării la ontologicul om-cosmos. Nu doar un semn, ci și loc, interioritatea sugerează un tip de *concretețe*, omului lăuntric atribuindu-i-se calitatea acestei efectivități. Omul concret, așadar, marchează universul interior al ființei umane ca loc predilect al intersubiectivității, un „eu” – loc al deschiderii către celălalt. Marcajele lui André Scrima comportă operarea asupra unor adâncimi de sens în orizontul spiritualității. Experiența a *viului*, trăirea concretă, efectivă în *vederea celor înalte* este măsura prin care ființa umană își împlinește existența. Ceea ce am reușit în lucrarea noastră este elaborarea sistemului constitutiv acestui

tip special de experiență argumentând implicarea directă a intersubiectivității. Pentru Scrima această experiență nu este nicicând una a individualității. Manifestările prin excelență ale acestui tip specific de experiență sunt înscrise în nenumăratele sale chipuri, însă, cel mai evident din perspectiva unor figuri centrale care compun și care traversează istoria pe considerentele deja menționate. Ajungem astfel în orizontul tipologiilor care preînchipuie manifestarea spiritualității fundată pe caracterul revelator al *cuvântului grăitor* și al *itineranței spirituale*. Scrierile lui André Scrima asumă, în integralitatea lor, o restituire a diferitelor *chipuri* ale experienței spirituale. Alături de figura *străinului* (isihastul, călătorul) care înglobează sensul fundamental al *itineranței spirituale*, vom regăsi adevărate desfășurări de forțe care gravitează în jurul centralității ființei umane inseparabilă de dimensiunea sa spirituală.

Ultimul capitol al tezei de doctorat, intitulat „Michel de Certeau și André Scrima: constituirea unui model al intersubiectivității spirituale” adună laolaltă elementele esențiale, componente în desfășurarea a ceea ce se poate numi experiență spirituală, demers care intenționează reconstituirea unui nou sens atribuit conceptului de intersubiectivitate. Am încercat în această secțiune finală a lucrării să conturăm modelul specific experienței intersubiective în orizontul

spiritualității. În marginea a două perspective cu metodologii particulare și nuanțe care diferențiază instrumentarul de lucru, am identificat un traseu congruent al analizei pe două axe de referință. Michel de Certeau se situează, preponderent, în *orizontalitatea* unei astfel de raportări, dat fiind interesul său predilect către comprehensiunea contextului larg, interdisciplinar, prin prisma căruia își alcătuiește analizele. André Scrima, pe de cealaltă parte, se poziționează pe *verticalitatea* referințelor fundamentale asumând un vector spiritual ontologic, pornind de la care reconsideră o anume înțelegere asupra ființei umane și a raportului acesteia cu propria existență.

Deși am încadrat metodologiile celor doi autori în ecranajul unor hermeneutici, ori la periferia fenomenologiei, asumăm de ambele părți un *detaliu* existențial care imprimă procedeele de cercetare. Nucleul consonant în acest sens este deslușirea unui set de practici care marchează, fără echivoc, un angajament de ordin spiritual, al ființei umane, în raportarea sa la realitatea lumii în care locuiește și la granița către un *dincolo* de această lume.

Primul subcapitol răspunde unei întrebări care rezidă în fundamentul studiului nostru: „Cum se poate cerceta experiența spirituală?”. Formularea propune o privire nouă către cele două metodologii dezvoltate pe parcursul lucrării,

prin punctarea semnelor și locurilor, în și din care poate fi privită experiența spirituală. Ne aflăm în fața a două scenarii: unul de ordin epistemologic, în care fenomenul religios este indicat de situația istorică în care apare, și unul ontologic, în care experiența de tip spiritual pune în mișcare vectorul verical al ființei. Cele două metodologii se întâlnesc pe tărâmul „absenței” în căutarea căreia se află. Dimensiunea epistemologică și cea ontologică (și pedagogică) ce rezidă în hermeneuticele celor doi autori situează experiența spirituală în orizontul unei intersubiectivități particulare marcate de *absență* - punct de referință a unei căutări.

Al doilea subcapitol indexează complementaritățile conceptuale a celor două metodologii. Am evidențiat aici trei concepte centrale pentru dinamica intersubiectivitate – experiență spirituală și anume: cunoaștere, spiritualitate și experiență. Am abordat coordonatele majore care converg în cele două viziuni pentru a marca noul strat al reconfigurării modelului propus.

Al treilea subcapitol („Cine este *celălalt*?”) organizează sistematic pluralitatea sensului alterității. *Celălalt*, element cheie în raportul intersubiectiv, survine odată cu ideea *diferenței*. În „Experiență spirituală și alteritate” am argumentat marcajul calitativ al acestei diferențe, nu atât la nivelul unei trepte superioare, cât în

relație cu o distanță de parcurs în raportul eu – alteritate. Acest traseu este pentru Certeau, un traseu al contextului larg în care se insinuează alteritatea, cu multiplele sale fațete, câtă vreme Scrima subliniază parcurgerea acestei distanțe pe linia de forță a unei experiențe profunde ca valență a intersubiectivității.

Din ambele perspective alteritatea este locul unei rupturi, pe de o parte o discontinuitate instauratoare (Michel de Certeau), și pe de cealaltă, o punere în act a intersubiectivității prin întâlnirea vie, „în același Spirit” (André Scrima). Ambele converg către întâlnirea ultimă, cea cu Alteritatea Absolută. Am observat, în încercarea de a răspunde la întrebarea „cine este celălalt?” o pluralitate de semnificații după cum urmează: esențial, un celălalt absent, apoi, celălalt din trecut, celălalt ca voce alternativă într-un context socio-politic dominat de discursul instituției, celălalt – străinul, diferitul, necunoscutul, celălalt – nebunul, idiotul (atribute regăsite în analiza lui Michel de Certeau), și în cele din urmă, celălalt - aproapele, celălalt - aparținând unui alt câmp cultural, celălalt – spațiul diferit ca atare, Celălalt Absolut Altul (André Scrima). Enumerația indică o argumentare în favoarea necesității unei reconfigurări a conceptului de intersubiectivitate.

„Mistic și călător” a contribuit la înțelegerea dimensiunii itinerante a experienței spirituale prin complementaritatea sensurilor celor două valențe. Michel de Certeau a argumentat un dublu sens al misticului: formă de exprimare – discurs „mistic” – încercare de a ordona retoric o experiență mistică, prin urmare o calitate de adjectiv și, mai apoi o substantivizare care desemnează un personaj al istoriei spiritualității, misticul cel care experimentează dincolo de limita comprehensibilului. *Noua* știință a misticii propune în viziunea lui Certeau conjunctura între un nume și un *praxis*, astfel, în valențele auxiliare ale misticului, practica spirituală rezidă într-o dimensiune a traseului de parcurs. Din acest punct de vedere, misticul este un călător.

André Scrima atribuie călătorului spiritual calitățile dezirabile ale celui aflat mereu „pe drum”. În opoziție cu *sedentarul*, călătorul este angajat într-un *a fi*, mai degrabă decât *a avea*. Mereu străin și în tranziție, asumarea itineranței sale, articulată pe mișcarea unei interiorități, este, în sine, o experiență spirituală, în căutarea unui *non-loc*, spre depășirea oricăror granițe, spre cuprinderea necuprinsului unei plenitudini transcendente.

Michel de Certeau rămâne fidel mizei sale teoretice de a înscrie contextul istoric al devenirii ființei umane și trasează acest cadru prin prisma unei lumi istorice,

identificând astfel *criza* înscrisă în instabilitatea socio-politică. André Scrima propune o viziune apofatică asupra antropologiei și indică momentul crizei ca moment de dezorientare metafizică, în care relația om-cosmos a timpurilor din urmă se destramă sub presiunea unei exteriorități din ce în ce mai pregnante. Din nou, se evidențiază axa raportării, orizontal - vertical unde situarea pe orizontală propune depășirea unui cadru istoric, câtă vreme, cealaltă valență provoacă articularea din interior a unei perspective existențiale. Ambele scenarii comportă însă un indice comun: oricare i-ar fi traversarea pe scena istoriei, ființa umană, prin raport intersubiectiv, se află în *stare de deschidere* către celălalt – moment predilect al experienței spirituale.

Subcapitolul „*A spune sau a face? Ordinea discursivă a experienței spirituale*” a argumentat în favoarea particularității limbajului ca *loc* paradoxal al expresiei experienței spirituale, în încercarea de a transpune inexprimabilul, indicibilul, imposibilul în coerența presupusă unui discurs. *Frazele mistice* compun în studiile lui Certeau un amplu corpus de texte analizate prin deconstruirea alcătuirii lor. Concluzia la care am ajuns este că pentru filosoful francez, limbajul mistic operează paradoxul comunicării a ceea ce nu se poate comunica și nici gândi în

ordinea rațională a lucrurilor. Și pentru Scrima experiența spirituală comportă această valență a trans-formării, limbajele acesteia având funcția clară de a deschide o lume sacralizată pornind de la simbolismul semnificant.

Înainte de partea concluzivă a lucrării am adăugat două secțiuni: „Excurs: *Moștenirea* lui Michel de Certeau. Mărturie” și „Excurs: Întâlnirile celorlalți cu André Scrima. Mărturie”. Am considerat necesare aceste adăugiri pentru evidențierea unui cadru mai amplu al contextelor în care au apărut și a impactului pe care le-au avut studiile lui Michel de Certeau și cele ale lui André Scrima.

Rezultatele cercetării noastre asumă o reconsiderare a conceptului de intersubiectivitate prin prisma a ceea ce numim experiență spirituală. Astfel, multiplele valențe ale alterității alături de elementele constitutive unei experiențe de ordin spiritual pun în discuție condițiile de posibilitate a *întâlnirii* cu celălalt într-un orizont de sens în care cunoaștere, experiență și sacru stau laolaltă. Considerăm că relevanța cercetării noastre rezidă în capacitatea sa de a deschide semnificația conceptului de intersubiectivitate către o mai mare diversitate a valențelor sale, subliniind dimensiunea sa trans-formatoare, capacitățile de a sesiza realul în substraturile de profunzime ale unei experiențe, dar și pentru profilul unei reconsiderări a intersubiectivității din perspectiva orizontului spiritualității.

Acest nou model intersubiectiv nu se opune celorlalte modele, ci completează înțelegerea asupra raportului identitate - alteritate prin dimensiunea sa aparte. Considerăm că studiul nostru poate deschide spațiul unor cercetări viitoare prin necesitatea unor reconsiderări conceptuale permanente a temei întâlnirii cu celălalt, temă ce își compune și descompune mecanismele prin diversele provocări etice pe care le comportă fiecare epocă în parte.

Bibliografie selectivă

MICHEL DE CERTEAU:

Bibliografie primară:

De Certeau, Michel, *L'Étranger ou l'union dans la différence*, Desclée de Brouwer, Paris, 1969;

De Certeau, Michel, *L'Absent de l'histoire*, Mame, Paris, 1973;

De Certeau, Michel, *L'Écriture de l'histoire*, Gallimard, Paris, 1975;

De Certeau, Michel, *Une Politique de la langue : la Révolution française et les patois : l'enquête de Grégoire* (în colab. cu Dominique Julia și Jacques Revel), Gallimard, Paris, 1975;

De Certeau, Michel, *La Fable mystique : XVIe et xviiie siècle*, Gallimard, Paris, 1982;

De Certeau, M. - *Le Parler angélique : figures pour une poétique de la langue*, Clims et Denoël, Paris, 1985;

De Certeau, Michel, *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*, Gallimard, Paris, 1987;

De Certeau, Michel, *La Faiblesse de croire* (ed. Luce Giard), Le Seuil, Paris, 1987;

De Certeau, Michel, *La Culture au pluriel*, Le Seuil, Paris, 1993;

De Certeau, Michel, - *Le Lieu de l'autre : histoire religieuse et mystique*, Le Seuil, Paris, 2005;

Bibliografie secundară:

Ahearne, Jeremy, *Michel de Certeau: Interpretation and Its Other*, Stanford University Press, Stanford, 1996;

Buchanan, Ian *Michel de Certeau: Cultural Theorist*, Sage Press, London, 2000;

Delacroix, Christian(și alții) - *Michel de Certeau: les chemins d'histoire*, Complex, 2002;

Dosse, François, *Michel de Certeau: Le marcheur blessé*, Decouverste, Paris, 2002;

Giard, Luce., Martin, Herve, Revel Jacques, *Histoire, mystique et politique. Michel de Certeau*, Jérôme Millon, Grenoble, 1991;

Ward, Graham (ed.), *The Certeau Reader*, Blackwell, Oxford , 2000;

Highmore, Ben, *Michel de Certeau: Analysing Culture*, Continuum, London, 2006;

ANDRÉ SCRIMA:

Bibliografie primară:

Scrima, André, *Antropologia apofatică*, Editura Humanitas, București, 2005;

Scrima, André, *Biserica liturgică*, Editura Humanitas, București, 2005;

Scrima, André, *Comentariu la Evanghelia după Ioan*, Editura Humanitas, București, 2003;

Scrima, André, *Despre isihasm*, Editura Humanitas, București, 2003;

Scrima, André, *Duhul Sfânt și unitatea Bisericii. Jurnal de Conciliu*, Editura Anastasia, București, 2004;

Scrima, André, *Experiența spirituală și limbajele ei*, Editura Humanitas, București, 2008;

Scrima, André, *Funcția critică a credinței*, Editura Humanitas, București, 2011;

Scrima, André, *Timpul Rugului Aprins. Maestrul spiritual în tradiția răsăriteană*, Editura Humanitas, București, 2008;

Scrima, André, *Teme ecumenice*, Editura Humanitas, București, 2004;

Bibliografie secundară:

Dupré La Tour, Augustin, S.J., NASHABÉ, Hisham (ed.), *Intersignes. À la mémoire du Père André Scrima*, Université

Saint-Joseph, Institut d'Études Islamo-Chrétiennes, Dar el-Machreq, Beirut, 2005;

Dumbravă, Daniela și Tătaru - Cazaban, Bogdan (editori), *André Scrima. Expérience spirituelle et langage théologique – Actes du colloque de Rome, 29-30 octobre 2008*, Orientalia Christiana Analecta 306, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2019;

Manolescu, Anca, „L'Europe et la rencontre des religions selon Nikolai Berdiaev, Simone Weil et André Scrima”, *New Europe College Yearbook*, 2001;

Manolescu, Anca, „André Scrima: herméneute de la convergence des religions”, *L'Orient des dieux. Revue du Département des Sciences des Religions (Université Saint-Joseph, Beyrouth)*, VI-VII, 2006-2007;

Manolescu, Anca (editor), *O gândire fără țărături. Ecumenism și globalizare: Colocviu dedicat lui A. Scrima*, București, Colegiul Noua Europă, 24 ianuarie 2004, Humanitas, București, 2005;

Nicolae, Jan, „Rugul aprins și Europa creștină. Meditații asupra mistagogiei itinerarului spiritual – André Scrima – Christoph von Schönborn”, în *Identitate creștină și dialog în noul context european. Referatele Simpozionului Internațional „Identitate creștină și dialog în noul context european” organizat de Facultatea de Teologie Ortodoxă a*

Universității 1 Decembrie 1918 Alba-Iulia (5-7 mai 2006),
Reîntregirea, Alba-Iulia, 2006;

Tofan, Ioan Alexandru, *Omul lăuntric. André Scrima și
fizionomia experienței spirituale*, Humanitas, București, 2019;

Vâlsan, Michel, „Études et documents d'hésychasme”, *Études
traditionnelles*, 69, 1968;

Wright, Charles, *Le chemin du cœur. L'expérience spirituelle
d'André Louf*, Salvator, Paris, 2017.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Afloroaei, Ștefan, *Fabula existențială cu privire la distanța
dintre a trăi și a exista și alte eseuri*, editura Polirom, Iași,
2018;

Areopagitul, Dionisie, *Opere complete*, trad. Dumitru
Stăniloae, editura Paideia, București, 1996;

Buber, Martin, *Eu și Tu*, trad. Ștefan Aug. Doinaș, editura
Humanitas, București, 2022;

Chrétien, Jean Louis, Jean-Luc Marion, Michel Henry, Paul Ricoeur *Fenomenologie și teologie*, trad. Nicolae Ionel, editura Polirom, Iași, 1996;

Collingwood, R.G., *Eseu despre metoda filozofică*, trad. D.G. Stoianovici, editura Humanitas, București, 2015;

Eliade, Mircea, *Tratat de istorie a religiilor*, trad. Mariana Noica, editura Humanitas, 2022;

Husserl, Edmund, *Meditații carteziene. O introducere în fenomenologie*, trad. Aurelian Crăiuțu, editura Humanitas, București, 1994;

Heidegger, Martin, *Ființă și timp*, trad. Gabrile Liiceanu și Cătălin Cioabă, editura Humanitas, București, 2006;

Heidegger, Martin, *Probleme fundamentale ale fenomenologiei*, trad. Bogdan Mincă și Sorin Lavric, editura Humanitas, București, 2006;

Heidegger, Martin, *Ontologie. Hermeneutica facticității*, trad. Christain Ferencz-Flatz, editura Humanitas, București, 2008;

Henry, Michel, *Phénoménologie matérielle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990;

Henry, Michel, *Eu sunt Adevărul. Pentru o filozofie a creștinismului*, trad. Ioan I. Ică Jr., editura Deisis, Sibiu, 2000;

Henry, Michel, *L'essence de la manifestation*, Presses Universitaires de France, ediția a II a, Paris, 2003;

Lévinas, Emmanuel, *Totalitate și infinit*, trad. Marius Lazurca, editura Polirom, Iași, 1999;

Lévinas, Emmanuel, *Când Dumnezeu devine idee*, trad. Aurelian Cojocă, editura Pandora, Târgoviște, 2001;

Marion, Jean-Luc, *Fenomenul Erosului. Șase meditații*, trad. Ioan I. Ică Jr., editura Deisis, Sibiu, 2004;

Marion, Jean-Luc, *Vizibilul și revelatul. Teologie, metafizică și fenomenologie*, trad. Ioan I. Ică Jr., editura Deisis, Sibiu, 2005;

Merleau – Ponty, Maurice, *Fenomenologia percepției*, trad. Ilieș Câmpeanu și Georgiana Vătăjelu, editura Aion, Oradea, 1999;

Paul Ricoeur, *Sinele ca un altul*, trad. Alina-Daniela Marinescu și Paul Marinescu, editura Spandugino, București, 2020;

Purcell, Michael, *Levinas and Theology*, Cambridge University Press, New York, 2006;

Otto, Rudolf, *Sacrul. Despre elementul irațional din ideea divinului și despre relația lui cu raționalul*, trad. Ioan Milea, editura Dacia, Cluj, 1992.